

PETAR SELEM

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

UDK: 291.212.7(398)

Izvorni znanstveni rad

Još o mitraičkome zajedništvu

Mitraizam je religija u kojoj neprijeporno prevladavaju integrativni čimbenici. To je po najprije religija zajedništva. Svi su članovi vjerske zajednice *fratres*, braća, bez obzira na društveni položaj ili narodnost. Te su zajednice duhovna obitelj osobama koje zbog upravnih, carinskih, računovodstvenih i vojnih dužnosti odlaze daleko po svjetskim prostranstvima. U mitraičkoj figuraciji neki motivi posebno naglašavaju zajedništvo: motiv rukovanja ili polaganje ruke na ruku i motiv zajedničke gozbe. Neki od spomenika s područja Dalmacije i Panonije u tome su smislu vrlo znakoviti. Jedini čimbenik mitraičke vjerske prakse u kojemu se očituje segregativnost jest odnos prema ženi. Po uvriježenu je mišljenju žena isključena iz obreda. Iako postoje mišljenja u kojima se izražava stanovita sumnja u tu činjenicu, nijedno je ne će argumentirano zaniijekati.

Ključne riječi: mitraizam, zajedništvo, gozba, carinici, vojnici, car, inicijacija, gavran, Nymphus, vojnik, lav, Perzijanac, Heliodromus, pater, dadofori, ikone, tauroktonija, žena, posvetitelj, Dalmacija, Panonija

U članku “Integrativni čimbenici u mitraičkoj religiji” (Selem 2005) naznačio sam nekoliko teza, vezanih uz tematske cjeline, koje potvrđuju da je integrativnost značajka i doktrine i kultne prakse mitraizma te da u tome postoji samo jedna iznimka – mjesto i uloga žene, u vezi s čim se može govoriti o stanovitoj segregativnosti. Ustvrdio sam da je mitraizam tijekom prvih triju stoljeća nakon Krista, a posebice u drugome i trećemu, širok duh bratstva po širokim prostorima Rimskoga Carstva. Vjernici su jedni drugima *fratres*, braća. Zacijelo su i druge vjere koje su se tada promovale Carstvom, posebice one podrijetlom s Istoka, imale univerzalne značajke te nosile i pronosile značajne potencijale pozitivne snosljivosti, pa čak i otvorenosti prema povezivanju i razmjeni s drugim srodnim vjerovanjima. Međutim nijedna od njih nije imala tako izraženo obilježje univerzalnosti koje obilježava mitraizam – njegovo je iransko podrijetlo znatno udaljenije, pa i doktrinarno upitnije, nego što je egipatsko u vezi s Izidinim kultom ili maloazijsko u vezi s Kibelinim kultom, niti su te ostale istočne religije donosile tako naglašeni nalog zajedništva, povezanosti, bratstva i to na osobnoj razini svakog pojedinca, kao što je to predlagao mitraizam.

Polazeći dakle od teza postavljenih u spomenutomu radu, čini mi se izazovnim raščlaniti neke od njih i posebice pogledati kako se temeljna načela mitraičkoga bratstva i zajedništva očituju na spomenicima panonsko-dalmatinskoga prostora kroz njihovu epigrafiku i ikonografiju.

Figure zajedništva: rukovanje i gozba

Jedna od dviju najzornijih figura mitraičkoga zajedništva jest prizor rukovanja. Druga je gozba i o njoj će se govoriti kasnije.

Ikonografski motiv rukovanja nije poznat u ikonografiji drugih istočnih vjerovanja; u mitraizmu se veže uz likove Mithre i Sola, ili Patera i Heliodromusa, ili Patera i neimenovanoga mista.

Kao središnji prizor postoji na pročelju zavjetnoga žrtvenika iz III. ptujškoga mitreja (CIMRM II: 1584–1585; Selem 1980: 130–131, no. 91, t. XXIV; Merkelbach 1982: 130–131, no. 91, t. XXIV; ID. 1984: 374, fig. 138). U sredini kompozicije plamteći je žrtvenik bridom okrenut prema gledatelju. S desne je strane Mithra ili Pater s perzijskom kapom na glavi, s lijeve Sol ili Heliodromus okrunjen krunom sa šest sunčevih zraka. Jedan drugomu pružaju ruke. Rekao bih da je to prije polaganje ruke na ruku nego stisak ruku jer Mithra/Pater drži u istoj ruci bodež na kojemu je nataknut komad vjerojatno mesa koje kljuca gavran u letu. U svakome je slučaju prikazano obredno vezivanje (ruka na ruku) u činu zajedništva (nazočnost oltara), u svezi s gozbom na koju upućuje meso na Mithrinu/Paterovu bodežu. I Sol/Heliodromus drži u lijevoj ruci bodež, ali spušten nadolje. Ispod žrtvenika prikazan je delfin, vodeni simbol petoga stupnja. Dakle prizor povezuje tri najviša stupnja mitraičke inicijacije, a uzmemo li u obzir i nazočnost gavrana kao simbola prvoga stupnja, u činu vezivanja ruku s naznakom gozbe postoji i važan dio mitraičke inicijacijske i simboličke strukture.

Slika 1. Žrtvenik iz Ptuja (snimio P. Selem).

Tomu ptujskom prizoru strukturno je blizak onaj na kamenoj ploči iz Rima (CIMRM I: 350; Merkelbach 1982: 60–61, fig. 23). Posvetio ju je jedan pater zajednice. Na natpisu stoji: *C. P. / Primus Pater fecit*. Ispod središnjega prizora tauroktonije na desnoj su strani dva lika između kojih se nalazi žrtvenik. Desni muški lik, bez posebnih ikonografskih obilježja, pruža desnu ruku prema osobi koja se nalazi s lijeve strane i u kojoj po perzijskoj kapi i odjeći prepoznajemo Mithru/Patera. On svoju desnu ruku odozgo polaže na pruženu mu ruku. Dakle polaganje ruke na ruku ekvivalentno je rukovanju. Tu je zacijelo prikazan obredni prizor pomazanja medom: lijevi je lik Pater koji mista, odnosno njegovu ruku, pomazuje posvetnim medom (o obredu meda govori Porfirije u *De antro nympharum* 15).¹

¹ Med je zbog svoga svojstva da konzervira sve što se u njemu nalazi imao u mitraičkoj ideologiji i praksi posvećeno mjesto materije trajnosti.

Slika 2. Kamena ploča iz Virunuma kod Klagenfurta (Merkelbach 1982: 53).

Slika 3. Reljef iz Rima što ga je posvetio mitraički pater Primus (Merkelbach 1982: 61).

Prizori rukovanja nazočni su i među sporednim prizorima na kompozitnim mitraičkim reljefima rajnsko-dunavskoga kruga. Na fragmentu iz Virunuma (CIMRM II: 1430; Merkelbach 1982: 53, fig. 18) Mithra/Pater prikazan u profilu prilazi Solu/Heliodromusu sa zrakastom krunom, prikazanomu *en face* s bičem u ruci, i pruža mu ruku. Rukovanje se nalazi i među prizorima desno od tauroktonije na reljefu iz Eisackela kod Innsbrucka (CIMRM II: 1061; Merkelbach 1982: 54, fig. 20), a u sličnome je položaju u odnosu na središnji prizor i na reljefu iz Osterbrukena, s time da se i ondje, kao i na prizorima iz Ptuja i Rima, likovi Mithre/Patera i Sola/Heliodromusa nalaze pokraj središnjega gorućeg žrtvenika iznad kojega pružaju jedan drugomu desnu ruku (CIMRM II: 1292; Merkelbach 1982: 56–58, fig. 21).

Ovih je nekoliko primjera² dostatno da se pokaže značenje prizora pružanja ruku u mitraizmu: čin svete storijske, savez Mithre i Sola, prenosi se na obrednu razinu kao čin bratstva dvaju najviših stupnjeva mitraičkoga posvećenja, Patera i Heliodromusa, i na posljepku na razinu mitraičke zajednice te postaje znak bratske veze što povezuje vjernike.

² Pomišljalo se da bi glava, prikazana u poluprofilu na srednjemu lijevom pojasu vrlo oštećenoga reljefa iz Garduna, mogla predstavljati preostali dio prizora rukovanja Mithre i Sola. Isto tako bi se mogla odnositi i na prizor inicijacije gdje lik kleči pred Mithrom (v. Bugarski, 1996–97, 228). Očuvani dio ipak nije dostatan da bi se mogao pretpostaviti ikonografski kontekst.

Slika 4. Reljef iz Apuluma u Dakiji (Merkelbach 1982: 49).

U objema inačicama, posebice u prvoj, riječ je o situaciji *pars pro toto*: kao što Mithra i Sol (ili Pater i Heliodromus, dva najviša stupnja inicijacije) blaguju potvrđujući zajedništvo, isto tako, s istom svrhom, blaguju vjernici za zajedničkom *thrapezom*. Turcan govori o *spelaeumu* kao o “salle a manger communautaire” i dodaje: “Dans ces petits groupes étroitement unis et solidaires, la religion du serment initiatique et de la dexiôsis était consacrée par la vertu du repas partagé entres les mystes et avec les dieux. Ces banquets sacramentals prolongaient et réactualisaient celui qui avait scellé l’alliance de Soleil avec Mithra” (Turcan 1993: 78).

Prizor gozbe Mithre i Sola često je nazočan na kompozitnim reljefima na rajnskome, savskome i dunavskome području, gdje se uz prikaz tauroktonije javljaju i drugi prizori iz svete storije. Na tim je prizorima nekoliko stalnih inačica. Gozba se događa na tijelu bika

Gozba je zacijelo najvažnija slika mitraičkoga zajedništva. U ikonografiji kulta Mithre – bogatij prizorima iz svete povijesti kao i prizorima obrednoga značenja bilo da je riječ o najčešćemu reljefu, bilo o punoj plastici, bilo o, nažalost, slabo i loše očuvanu slikarstvu – prizor gozbe jedan je od onih koji se, posebice u nekim područjima, često i sustavno javljaju. Iako se tumačenja toga prizora razlikuju, jedno je sigurno: on je slika zajedništva među vjernicima i zajedništva s božanstvom.

Slika gozbe javlja se u dvije inačice: u prvoj blaguju dvije osobe koje neki nazivaju Mithra i Sol, drugi Pater i Heliodromus, u drugoj, vrlo rijetkoj, to je skupna gozba, takozvana *thrapeza*, gdje se nalazi više osoba raznih stupnjeva posvećenja.

Slika 5. Reljef iz Dieburga (Merkelbach 1982: 43).

kao na reljefu iz Hedderneima (CIMRM II: 1038; Merkelbach 1982: 46–47, fig. 10; ID. 1984: 344, fig. 103), ili oba lika sjede na bikovu tijelu kao na reljefu iz Lopodunuma (CIMRM II: 1275a; ID. 1984: 356, fig. 118), ili je gozbeni *thrapeza* prekrivena kožom ubijenoga bika kao na reljefima iz Osterbrukena (CIMRM II: 1292; Merkelbach 1982: 56–58, fig. 21) ili Rückingena (CIMRM II: 1137; Merkelbach 1984: 365, fig. 129). Redovit je rekvizit rog za piće koji kao znak zdravice podiže jedna ili obje osobe. Na reljefu iz Dieburga (CIMRM II: 1247; Merkelbach 1982: 42–43, fig. 8; ID. 1984: 358, fig. 122) Mithra i Sol gledaju se, podižući svaki svoj rog za piće, u jasnoj figuri zdravice. Zdravica je očigledna i na već spomenutom reljefu iz Osterbrukena.

Kao gozbeni stol, uz tijelo bika ili stol prekriven bikovom kožom, javlja se i mali tronožni stolić, *mensa tripes*.³ Na tome će se stolu ili u rukama dvaju sudionika gozbe naći i drugi jestivi uzorci. Tako su na reljefu iz Lopodunuma na stolu jabuka, grozd i kruh, na onome iz Hedderneima je grozd, dok se na nestalome (ukradenomel!) reljefu iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu koji potječe iz Siska/Siscije mogao vidjeti kruh.

Položaj dvaju likova posve je sukladan rimskomu poimanju gozbe. Osobe su na bolje izrađenim reljefima redovito u poluležećemu položaju, usporedno, a takav opuštenu položaj naročito je uočljiv na liku Sola s reljefa u Lopodunumu: nagi Sol u poluležećemu položaju oslanja se na lijevi lakat, dok desnom rukom radosno podiže rog za piće. Poluležeći položaj Sola i Mithre pri gozbi vidljiv je i na reljefu iz Apuluma u Dakiji (CIMRM II: 2000; Merkelbach 1984: 386, fig. 154). Likovi su ponekad znatno stilizirani, tako da se vide tek dvije protome nad stolom: primjer su reljefi iz Alcšula u Mađarskoj (CIMRM II: 1740; Merkelbach 1984: 378–379, fig. 144) i Kurtowa u Trakiji (CIMRM II: 2338; Merkelbach 1984: 392, fig. 164).

Slika 6. Reljef iz Rückingena (Merkelbach 1982: 41).

³ Posebice je lijepo prikazana *mensa tripes* na spomenutom reljefu iz Lopodunuma, s prikazanim jelima što se na njoj nalaze: jabuka, grozd i kruh.

Slika 7. Revers reljefa iz Konjica (Merkelbach 1982: 49).

Gotovo redovito, ako to opća kompozicija reljefne ploče dopušta, prizor se nalazi pod lukom, odnosno pod znakom špilje. Time se naglašava njegova sakramentalnost, njegovo mjesto u platonističkoj figuri svijeta, ali i njegova simbolička veza s praksom *spelaeuma* koji je i sam figura špilje i u kojemu se događaju sakramentalni obroci kao činovi zajedništva vjerničke pastve.

Primjer cjelovite mitraičke sakralne gozbe postoji na stražnjoj strani dvostranoga reljefa iz Konjica (CIMRM II: 1895–1899; Zotović 1973: 29–31, no 35, fig. 19). Postoje i ulomci prizora na reversima kulturnih slika koji se mogu tumačiti kao mitraička gozba što prelazi onu temeljnu figuru gozbe dviju osoba, Mithre i Sola.⁴ To bi mogao biti ulomak reljefa iz Rima (*Castra Pratoria*) gdje se vidi osoba koja leži na klini, u desnoj ruci drži rog za piće, ležaljka je prekrivena bikovom kožom, a glava bika visi na desnoj strani. Ispred je već zamijećeni stolić s kruhom. Pod stolom je pas. Na desnoj strani je vjernik prvog stupnja *corax* s gavranovom maskom na glavi koji u ruci drži čašu, dok je iznad njega lik *Cautopatessa* (CIMRM I: 397; Merkelbach 1984: 307, fig. 53).

To je dakle tek ulomak prizora gozbe koja je u cijelosti prikazana na reljefu iz Konjica. U sredini su, za *thrapezom* prekrivenom bikovom kožom čija glava visi na desnoj strani, Pater visoko podignute desne ruke, kao da pozdravlja ili blagoslivlja, desno od njega sjedi Heliodromus s čašom u lijevoj ruci koju polaže na stol. Pred *thrapezom* je opet mali tronožac s četiri kruha. Na lijevome kraju prizora lik je s gavranovom maskom na glavi, znači *Corax*, s posudom u ruci, ispred njega prema stolu *Perses* je koji podiže rog za piće. Na lijevoj strani pred stolom prikazan je lav. Desno od stola lik je zamaskirana lica, možda *Nymphus* koji bi inače nedostajao u prizoru ili ipak *Miles*, dok je posve desno lik s velikom lavljom maskom. Prizor je flankiran s po jednim stupom spiralnih kanelira i cvjetnih kapitela.

Unatoč mogućim prijemcima oko dvojnosti figure lava koji označava četvrti stupanj inicijacije – *leo*, kao i oko zamaskiranoga lika,⁵ neosporno je da revers iz Konjica donosi najcjelovitiju sliku sakramentalnoga obroka u kojemu sudjeluju svi stupnjevi iniciranih, dakle cijela mitraička zajednica.

⁴ Gozbom mitraičke zajednice držimo onu na kojoj su osim Mithre i Sola nazočni i drugi likovi ili osobe, koji mogu potjecati ili s temeljne mitraičke ikone prizora tauroktonije ili iz neke od inačica likova što su na toj ikoni prikazani.

⁵ Na pitanje zašto su uopće prizori na reversima bili izrađeni pokušava odgovoriti Gabričević 1952.

Slika 8. Avers reljefa iz Prološca
(Arheološki muzej Zagreb).

Slika 9. Revers reljefa iz Prološca
(Arheološki muzej Zagreb).

Dvostrani kultni reljef iz Konjica s prikazom gozbe na aversu nije jedini reljef takva tipa na području rimske Dalmacije. I reljef iz Banjevaca (Medini 1975: 39–83, t. I. XII) prikazivao je na reversu, nažalost znatno oštećen, prizor gozbe. Unatoč oštećenjima može se razabrati Mithru i Sola na središnjemu ležaju prekrivenome bikovom kožom. Ispred ležaja su pas i lav, oba sjede s uzdignutom lijevom šapom. Čini se da su se bočno nalazili dadofori ili poslužitelji koji pružaju ruke prema središnjim likovima. Vidi se i stilizirana grana stabla.⁶ Ne znamo koji su još likovi, ljudski ili životinjski, nazočili prizoru. Ali i ovi sačuvani ipak upućuju na prizor gozbe kojoj, kao osobe ili kroz simbole, nazoče važni stupnjevi mitraičke hijerarhije: četvrti je stupanj nazočan kroz likove lava i psa, Cautopates bi mogao označavati peti stupanj Perzijanca, Cautes bi mogao udvajati Heliodromusa,⁷ već nazočnoga u sredini prizora kroz lik Sola. Naposlijetku tu je i Pater u liku Mithre. U svakom slučaju riječ je o prikazu mitraičke gozbe kojom predsjedaju Mithra i Sol, odnosno Pater i Heliodromus.

Nov, vrijedan prilog zbirci dvostranih mitraičkih ikona na našem tlu nedavno je pronađen reljef iz Prološca Donjega kod Imotskoga (Gudelj 2006: 35–41). Reljef je vrlo dobro ušćuvan. Likovno je primjer rustikalne umjetnosti sa zornim obilježjima naivteta. Svejedno, prikaz je teološko-ikonografski posve korektan, što upućuje na to da je lokalni klesar bio upućen u smisao i sadržaj prikaza. Na aversu je standardan prizor tauroktonije, smješten u špilju koja je označena lukom biljnoga motiva. Mithra, čiji je gornji dio tijela prikazan *en face*, a donji u poluprofilu, lijevom rukom drži bika za rogove, a desnom mu ispod vrata zabija širok bodež. Frigijska je kapa na njegovoj glavi stilizirana, a plašt mu vijori iza leđa i svija se u spiralu. Iz bikova repa, podignuta sve do biljnoga luka, izbija jedan klas žita. Gore, u uglovima ploče, u kružnim medaljonima nalaze se *en face* postavljene biste Sola

⁶ Raspravljalo se o značenju kružnice prikazane lijevo od Mithrine glave: patera, držao je Medini (1975), iako mi se čini prihvatljivijim mišljenje koje zastupa Bugarski (1996–97: 229) da je vjerojatno riječ o globusu kao znaku Mithrine kozmičke moći.

⁷ Cautes s uspravljenom bakljom također je lucifer, lučonoša kao i Heliodromus.

i Lune. Zanimljivo je kako se jedna od zraka Solove radijalne krune spušta dijagonalno prema dolje, prodire kroz biljni motiv luka, točno ispred gavrana koji se na taj luk oslanja. Produžetak zrake pogađao bi točno ranu bika: tako je znakovito priopćen nalog žrtve koja Mithri stiže iz nebeskoga prostora. Sve ostalo sukladno je temeljnomu modelu tauroktonije: Cautes lijevo, Cautopates desno, ispod bika pas liže ranu, zmija vijuga, škorpion se ustrijemio na testise. Posvetni natpis INVIC<MITHR započinje na gornjemu dijelu ploče, a nastavlja se u pojasu ispod prizora.

Za naše je razmatranje zacijelo važniji revers. I ondje je prizor nadsvođen biljnim lukom iznad kojega su u sredini tri stabla i prizor lova: desno je Mithra – lovac sa strijelom u zategnutu luku, lijevo, s druge strane stabala, rogata je životinja, čini se kozorog.

Prizor gozbe nadsvođen je biljnim lukom. Za stolom pokrivenim bikovom kožom čija se glava vidi na desnoj, a rep na lijevoj strani sjede lijevo Sol/Heliodromus, a desno Mithra/Pater. Oba na stol polažu savijenu lijevu ruku, a pružaju desnu; Sol to čini snažnije. Bočni likovi, ekvivalenti dadofora i prikazani *en face*, preobraženi su u poslužitelje: lijevi prema središnjim likovima pruža meso, a desni u visoko uzdignutoj ruci drži vrč s pićem. “Ispred središnje kline, u kombinaciji ptičje i standardne perspektive prikazan je tronožac *mensa tripes*. Proširene noge tronošca podsjećaju na papke životinje, a na erozijom oštećenom okruglom pladnju nisu zamjetne, inače uobičajene, kriške kruha” (Gudelj 2006: 38). Lijevo, u visini tronošca, lav je isplažena jezika, ispod tronošca vijuga tijelo zmije koja podiže glavu prema krateru što se nalazi na desnoj strani uz noge desnoga poslužitelja. Na rubu je kratera gavran koji uranja kljun u njegov otvor.

Temeljno je obilježje ovoga prizora gozbe da su svi koji u njoj sudjeluju djelatni sudionici. Moguće je također razabrati da su nazočni vjernici svih stupnjeva inicijacije, odnosno njihovi simboli: gavran označava prvi stupanj, zmija drugi stupanj Nymphusa,⁸ lav četvrti stupanj, a prisutni su i šesti i sedmi stupanj – Heliodromus i Pater. Dva bi poslužitelja ikonografski opravdano mogla predstavljati treći i peti stupanj: Miles i Perses. Nazočnost svih stupnjeva inicijacije u gozbi također iskazuje zajedništvo. Ispod prikaza natpis je posve istovjetan onomu s aversa ikone, bez abrevijatura u posvetnoj formuli, ali s klesarskom greškom: INVICTO MITHERE (*sic!*).

Nakon reljefa iz Konjica ovaj iz Prološca zacijelo je najvrijedniji prikaz mitraičke gozbe, i to ne samo na hrvatskim prostorima. Pripomenimo još da je postojanje gozbe na reversima mitraičkih ikona navela na pomisao da se ta strana reljefa okretala prema vjernicima i posebno osvjetljavala u središnjemu trenutku obredne žrtve, dakle na njegovu najposvećenijemu mjestu.⁹ Neprijeporno je stoga da je gozba u središtu mitraičke ideologije i prakse zajedništva pa i na ključnome mjestu u obredu.

Socijalna integrativnost mitraizma

Jedno od temeljnih obilježja mitraizma njegova je socijalna integrativnost. Očituje se i na vodoravnici i na okomici društvenih struktura.

⁸ Stupanj *nymphus* inače je u znaku Venere, pripada zemaljskomu elementu i odgovara zmiji s prikaza tauroktonije, a dodatni su simboli Venerin dijadem i svjetiljka (v. Merkelbach 1982: 21).

⁹ “Utvrdivši čvrstu dogmatsku povezanost u sadržaju svih dosada poznatih reversa mitrejske kulturne slike, nužno se nameće rješenje, da je i liturgijski moment, koji je tražio okretanje reversa, bio svuda isti. Kulturna slika se morala okretati onda kad je počinjala pričest, dakle kad se liturgijski počelo prakticirati ono, što je sadržaj reversa prikazivao.” (Gabričević 1952: 23).

Mitraizam je zacijelo religija određenih društvenih, profesionalnih i socijalnih skupina. Kao mjesto uzorak uzmimo Ptuj, rimski *Poetovio*, gdje se nalazio središnji ured iliričke carine, *portorium Illyrici*, uz druge administrativno-financijske državne službe. U prvome i drugome mitreju premoćno prevladavaju pripadnici socijalnih skupina koje čine carinski službenici vektigala i računovodstvenih službi provincije koje su se nalazile u istome gradu. Riječ je o ljudima neslobodnoga statusa sa samo jednim imenom koji na natpisima naglašavaju svoje dužnosti i zanimanja: *vilicus* – upravnik, javlja se točno četiri puta u prvome i tri puta u drugom mitreju; *vilici vicarius* ili samo *vicarius* – zamjenik upravitelja, javlja se također četiri puta u prvome, a dva puta u drugome mitreju; *contrascriptor* – kontrolor računovodstva bilo u carinskim bilo u financijskim službama, javlja se dva puta; jednom se pojavljuju *scrutator* – nadzornik ubiranja carinskih nameta i *tabularius* – ubirač taksa i poreza (Selem 1980: 154–157).

Iako su ti ljudi nominalno bili robovi ili tek slobodnjaci, svi su zacijelo bili ponosni na dužnosti koje su obavljali pa su ih isticali na natpisima, a njihovo profesionalno zajedništvo i osjećaj pripadnosti skupini dobivaju dublji smisao zahvaljujući religijskomu odabiru i pripadnosti mitraičkoj zajednici. Usput rečeno, ti ljudi imaju razloga biti ponosni na svoje dužnosti: omogućavale su im dobar društveni položaj i dobre prihode. Inventar, spomenici – posebice oni iz prvoga ptujskog mitreja – visoke su zanatske i umjetničke kakvoće. Abramić je stoga s pravom predmnijevao da su ih izrađivali umjetnici i obrtnici pozvani iz Aquileje (Abramić 1932: 13; Mócsy 1959: 215; Selem 1980: 104–105: no. 40). Neki od njih, ističe Merkelbach, bili su tako bogati da su mogli financirati čitave Mithrine špilje.¹⁰

Kohezija članova jednoga društveno-profesionalnog sloja u okviru vjerske zajednice ni pošto ne isključuje one druge. Među posvetiteljima I. ptujskoga mitreja nalazi se i jedina osoba s *tria nomina* koja dakle posjeduje rimski civitet i koja, slijedimo li Mócsyjevu pretpostavku, nije istočnoga podrijetla kao ostali ili većina ostalih pripadnika vjerničke skupine, nego je delmatskoga podrijetla. To je Caius Caecina Calpurnius koji je podigao poznati kip *transitusa*, a na natpisu na postolju stoji da je *temp(lum) redemi(t) et restitu(it)* (Selem 1980: 104–105, no. 40). Ovdje se ne će ulaziti u prijepore oko te obnove, njezina nadnevka i njezine naravi (vidi bilješku 12). Dovoljno je ustvrditi da se u zajednici, uz članove relativno zatvorene društvene skupine činovnika i službenika iliričkoga vektigala i drugih srodnih službi, nalazi i osoba koja statusno ne pripada istomu sloju, nego onomu višem, i to kao graditelj i donator.

Socijalna okomica koja se tako uspostavlja u okviru vjerske zajednice bila bi zacijelo osnažena kad bismo u nju mogli sa sigurnošću ubrojiti visokoga vojnog dužnosnika po imenu M. Valerius Maximinus. On je pronosio kult Mithre na širokim prostorima Carstva, od Apuluma u Dakiji (CIMRM II: 1950) do Lambesea u Numidiji (CIMRM I: 137), najprije kao zapovjednik *leg. XIII. Gemina*, a zatim *leg. III. Augusta*. Neprijeporno je da je rođen u Poetoviju i ondje proveo mladost. Vermaseren s pravom vjeruje da je u svome rodnom gradu, snažnome mitraičkom središtu, pristupio toj vjeri (Vermaseren 1960: 26). E. Will pripominje da je Valerije Maximin u vrijeme prvoga mitreja pripadao lokalnoj aristokraciji, otac mu je obavljao visoke građanske i vjerske službe, pa ne drži posve vjerojatnim da se mladić povezo s ljudima ipak nižega društvenog sloja koji tada tvore mitraičku pastvu.¹¹ Primjedba je

¹⁰ “Manche von ihnen waren so reich, das sie komplette Mithrashöhlen stiften konnten.” (Merkelbach 1982: 29).

¹¹ “Or, notre homme est originaire de Poetovio et on n’a pas manqué de dire, bien sur, qu’il fut initié dans les mystères du Mithra dans sa patrie même. Est-ce bien sur toutefois? ... les fidèles du dieu à Poetovio, dans la jeunese même de Valerius, n’ étaient pas des autochtones, que c’ étaient des gens de condicion sociale inférieurs en majorité, que leur partron enfin n’appartenait pas davantage au milieu illyrien. Toute différent était la position de Valerius qui, lui, appartenait à la nomblesse locale ...” (Will 1970: 636).

ipak ograničena dosega jer, kao što smo vidjeli, u isto je vrijeme i rimski građanin Cecina Kalpurnije, podrijetlom Delmat, gorljivo pristupio mitraičkomu kultu.

U natpisima prvoga ptujskog mitreja spominju se i dva zakupnika carine, C. Antonius Rufus i Q. Sabinius Veranus (CIMRM II: 1500–1501 – Selem 1980: 99–100, no. 31; CIMRM II: 1502–1503 – Selem 1980: 100, no. 32; CIMRM II: 1492–1493 – Selem 1980: 100–101, no. 33; CIMRM II: 1489–1490 – Selem 1980: 101, no. 34; CIMRM II: 1491 – Selem 1980: 101–102, no. 35). Isti se Antonije Ruf spominje na mitraičkome natpisu iz Vratnika kod Senja odakle potječe i natpis s imenom Tita Julija Saturnina, trećega carinskog zakupnika (CIMRM II: 1846 – Zotović 1973: 19, no. 13; CIMRM II: 1847 – Zotović 1973: 19, no. 14). Nigdje se izriječom ne spominju kao mitraički vjernici. No budući da ih njihovi podčinjeni uključuju u zavjetne natpise upućene Mithri, može se govoriti i o vjerskim razlozima. U svakome je slučaju riječ o jednome od znakova lojaliteta tako bitnoga u mitraizmu, o čemu će još biti riječi.

Fenomen sličan onomu s carinskim službenicima u prvome mitreju ponavlja se i u trećemu ptujskom mitreju, tada s drugim društvenim i profesionalnim skupinama. Sredinom trećega stoljeća, kojemu pripada III. mitrej, dolaze legije povučene iz Dakije: *leg. V. Macedonica* i *leg. XIII. Gemina*. Niz posvetnih natpisa ne podižu pojedinci, vojnici, nego zajednički, skupno vojnički kolegiji pojedinih struka. Jedini se kao pojedinac na tim posvetama bilježi zapovjednik legije, Flavius Aper, *vir egregius, praepositus* (CIMRM II: 1584–1585 – Selem 1980: 130–131, no. 91; CIMRM II: 1593–1594 – Selem 1980: 131–132, no. 92; CIMRM II: 1595–1596 – Selem 1980: 132, no. 93). Ostali natpisi pripadaju vojnim kolegijima ili bratovštinama: *tesserarii, custodes armorum, canalicarii, actarii, codicarii, librarii, officiales* (CIMRM II: 1591–1592 – Selem: 128–129, no. 89; CIMRM II: 1589–1590 – Selem 1980: 129–130, no. 90). Pojedinac se utapa u profesionalnu skupinu i kroz nju ostvaruje svoje mjesto u religijskome sustavu, pa i svoj odnos s božanstvom. Integrativnost je tako jasno izražena.

U ptujskome inventaru postoji i jedan pripadnik najvišega rimskog sloja. To je Aurelius Iustinianus, *vir perfectissimus, dux labefactatum*, koji je na prijelazu iz III. u IV. st. obnovio IV. ptujski mitrej: *Templum dei Sol(is) inv(icto) Mit(hrae)... restituit* (Selem 1980: 142–143, no. 111). Poput Cecine Kalpurnija u vrijeme prvoga mitreja i ovaj se put, na početku IV. st., javlja pripadnik visokoga staleža, viteškoga reda, kao mecena i donator zajednice. Zbog oskudnosti nalaza ne znamo točan sastav vjernika IV. mitreja, ali sigurno je da marnost i širokogrudnost Aurelija Justinijana potvrđuju njegovu ulogu u zajednici.

Mitraizam je dakle integrativan i po vertikali. U njegovim zajednicama svi su braća, *fratres*, bez obzira na imovinski ili društveni položaj. U primjerima koje sam razmatrao posve prevladavaju ljudi niže društvene razine. Iako smo vidjeli da je čovjek mogao istodobno biti neslobodna statusa i bogat i ugledan, niži sloj razumljivo prevladava i zbog banalne činjenice da su mu pripadnici brojniji od onih s vrha društvene ljestvice.

Mitraizam kao religija lojalnosti

Naglašavajući božansku narav i vrijednost ugovora (rukovanje, zajednički obrok), mitraizam se očituje kao religija lojalnosti. Privrženost ugovoru i pretpostavljenomu te stroga hijerarhija sveobuhvatno se šire i na društveno i državno ustrojstvo. Vidjeli smo da mitraizmu pripadaju neke skupine važne za djelotvornost Carstva: činovnici – carinski, porezni,

računovodstveni, zemljišni, zatim vojnici, štoviše čitave legije vojnika. Na tim dvama slojevima počivala je djelotvornost države i njezina zaštita.

Lojalnost se očituje na više razina: lojalnost u okviru vjerske zajednice, lojalnost nadređenima na profesionalnome području i naposljetku lojalnost caru – dakle lojalnost državi. To će potvrditi nekoliko primjera.

Dva spomenika I. ptujskoga mitreja posvećena su uspomeni, *in memoriam*, na izvjesnoga Hyacintusa (Abramić, 1925: 169, no. 235; CIMRM II: 1500–1501; Zotović 1973: 47, no. 61i; Selem 1980: 99–100, no. 31.; Abramić 1925: 169, no. 236; CIMRM II: 1502–1503; Zotović 1973: 47, no. 61j; Selem 1980: 100, no. 32). Cumont, a i Abramić, drže da je Hijacint rodonačelnik ptujske mitraičke zajednice, onaj koji je kult uveo među službenike portorija. To prihvaća i Campbell, uz pretpostavku da je Hijacint podigao raniji, recimo nulti mitrej, koji bi bio porušen za najezde Markomana 169. Vermaseren, naprotiv, vjeruje da je upravo Hijacint utemeljitelj prvoga mitreja.¹² U svakom slučaju, taj spomen čin je lojalnosti utemeljitelju, bilo zajednice bilo svetišta, čija uspomena postaje integrativni čimbenik i temelj identiteta. Njegova je važnost za zajednicu takva da je ona dužna s lojalnošću čuvati njegovu uspomenu.

Na natpisima prvoga mitreja nalaze se, kako smo vidjeli, imena dvojice zakupnika iliričkoga vektigala: C. Antonius Rufus i Q. Sabinius Veranus koji su sredinom II. stoljeća, zajedno s trećim koji se zvao T. Iulius Saturninus, vodili carinske službe. Dedicanti marno navode u posvetnim natpisima imena dvojice zakupnika, ali se nigdje izrijeком ne potvrđuje da su ti zakupnici bili poklonici mitraičkoga kulta.¹³

Hermes, koji je bio *servus vilicus* ptujskoga Gaja Antonija Rufa, o svome je trošku u Vratniku kod Senja podigao *spelaeum* s čitavom opremom (CIMRM II: 1846; Zotović 1973: 19, no. 13). Na natpisu se Antoniju Rufu navode dvije dužnosti: *praefectus vehiculorum* i *conductor publici portorii*. Dakle osim carinske dužnosti obavljao je i dužnost predstojnika prometa. S istoga je lokaliteta zavjetni žrtvenik što ga je *S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* za svoju dobrobit i dobrobit svojih (*pro se et suis*) posvetio Faustus koji je bio *servus* Tita Julija Saturnina, označenoga s istim dvjema dužnostima: *praefectus vehiculorum* i *conductor publici portorii* (CIMRM II: 1847; Zotović 1973: 19–20, no. 14). Kvint Sabinije Veran,

¹² Već sam upozorio (Selem 1980: 175, bilj. 46) da istraživanja u I. mitreju nisu otkrila tragove neke opsežnije rekonstrukcije. Istina, Campbell je tvrdio (1954–55: 33) da je postojao raniji mitrej, Hijacintovo djelo, porušen za Markomanskih ratova, a izgradnju novoga mitreja potvrđivao bi natpis uz figuru *transitusa* što ga je posvetio Cecina Kalpurnije. Ipak, uvažavajući arheološke podatke, i Campbell je prihvatio pretpostavku da nije riječ o izgradnji novoga mitreja, nego o obnovi i preuređenju postojećega: “It is quite probable that the main structure of the building had survived, and the the reconstruction was concerned with repairs and refurnishing” (ibid.). Sve se to moralo odigravati između završnoga razdoblja Hadrijanove vladavine, kada zacijelo Hijacint utemeljuje zajednicu i vremena Antonina Pija tijekom kojega djeluju adeпти mitreja.

¹³ Prvi od natpisa postolje je izgubljenoga kipa Cautesa, a podiže ga Primitivos koji je *contrascriptor* Gaja Antonija Rufa imenovanoga *procuratorom*, tj. predstojnikom računovodstvenoga ureda portorija Pannonije Superior. Drugi natpis na bazi kipa Cautopatesa istovjetan je prethodnomu. Treći natpis s imenom Antonija Rufa postolje je kipa *Petre genetrix*, posvećen je *Naturae dei*, a posvetitelj je Prudens, zamjenik vilikusa po imenu Primus, dakle *vilici vicarius*. Četvrti natpis s imenom istoga Antonija Rufa posvećen je Svetomu kamenu: *Petre*; nešto je mlađi od prethodnih jer su oba službenika portorija spomenuta na njemu napredovala u službi: Prudens, ranije *vicarius*, tada postaje *vilicus* Antonija Rufa, a Felix postaje *vicarius*. Kvint Sabinije Veran spominje se na natpisu što ga je Mithri posvetio Optimus, također *vilici vicarius*. Djelovanje ovoga posljednjeg zakupnika carine istražio je Leber (1955: 201 ss).

treći u trojci carinskih zakupnika u vrijeme Antonija Pija (138–161 po. Kr.), spominje se i na dvama izidinskim natpisima iz Poetovia (Selem 1980: 11–12, no. 15 – Selem 1997: 128–129, no. 8.7; Selem 1980: 12, no. 16 – Selem 1997: 129–130, no. 8.8).¹⁴

Očito je da carinski službenici ureda u Ptuj u postaje u Vratniku kod Senja na posvetnim natpisima Mithri, ali i Izidi, redovito spominju svoje gazde i njihove dužnosti. Ali nijedan od tih natpisa ne govori izričito o vjerskoj pripadnosti trojice konduktora od kojih su barem dvojica bili i predstojnici prometa. Štoviše, nijedan od natpisa nije posvećen *pro salute* nekome od njih. Uostalom, na posvetnim natpisima isto ih spominju i njihovi službenici, pripadnici izidinskoga kulta. U svim se tim primjerima javljaju samo kao nadređeni, dakle u svomu hijerarhijskom položaju. Naposljetku, uopće mi se ne čini da je važno raspravljati jesu li ili nisu bili uključeni u mitraički ili izidinski kult. Njihovo redovito spominjanje na zavjetnim natpisima držim ponajprije očitim iskazom lojalnosti. Bili oni vjernici ili ne, njihovi im podređeni redovito uključuju imena u posvetne natpise, zasigurno ne samo kao šturi podatak o tome komu po službi pripadaju. Čini se da ih tim pisanim iskazom lojalnosti žele uključiti u vlastiti odnos prema vjeri i prema božanstvu.

Izvrstan primjer stupnjevanja lojalnosti po čitavoj okomici jednoga vojnog ustrojstva natpisi su na spomenicima III. ptujskog mitreja, što ih posvećuju već spominjani pripadnici dviju legija premještenih iz Dakije: *leg. V. Macedonica* i *leg. XIII. Gemina*. Na prvoj se razini vojne bratovštine ili kolegija posvećivanje vrši za vlastitu dobrobit, tj. sebi samima (*pro salute*). To su *tesserari*, *custodes armorum* (CIMRM II: 1591–1592; Zotović 1973: 55, no. 63f; Selem 1980: 128–129, no. 89), zatim *canalicarii*, *actarii*, *codicarii* i *librarii* (CIMRM II: 1589–1590; Zotović 1973: 55, no. 63e; Selem 1980: 129–130, no. 90).

Na višoj su razini hijerarhije *officiales*, časnici, uz ime predstojnika legije Apera; posvećivanje se također vrši za vlastitu dobrobit (*pro salute*) (CIMRM II: 1593–1594; Zotović 56, no. 63g; Selem 1980: 131–132, no. 92). Isti Flavije Aper oslovljen kao *v(ir) e(gregius)*, *pre(positus)* posvećuje za dobrobit (*pro salute*) obiju svojih legija (CIMRM II: 1595–1596; Zotović 1973: 56, no. 63h; Selem 1980: 132, no. 93). Naposljetku, predstojnik Flavije Aper, *v(ir) e(gregius)*, posvećuje nepobjedivomu bogu Solu Mithri, *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)*, za dobrobit (*pro salute*) cara Galijena koji kao i Mithra nosi naziv *invictus*, nepobjediv (CIMRM II: 1584–1585; Zotović 54, no. 63d; Selem 1980: 130–131, no. 91). Prema Galijeninoj vladavini ti se spomenici datiraju u vrijeme od 262. do 268. Galijen se spominje i na svim ostalim natpisima te skupine: legije su *Gallienarum*, znači Galijenove. Struktura lojalnosti točna je i očita. Polazi od zajedništva obiju legija, artikulira se preko pojedinih bratovština odnosno kolegija, podiže se do razine časnika, ishodi na imenu predstojnika legija Flavija Apera i uzdiže do najviše točke prema kojoj se usmjerava lojalnost, a to je vladar – u ovome primjeru Galijena.

Čini se da je Marckelbach u pravu kad kaže da su mitraisti bili zagovornici lojaliteta i da su predodžbe Mithrinih vjernika bile ovakve: “Wir fühlen uns dafür verantwortlich, dass das Römerreich zusammenhält; Wir sind der zweite Stand im Dienst der Herrscher und Philosophen, wir schützen das Imperium nach aussen und sorgen für Ordnung im Inneren.” (Merkelbach 1982: 28).

¹⁴ Na prvome natpisu ispred riječi *conduc(toris) portori Illyrici* nalazi se skraćena *t. p.* koja se tumači kao *tertiaie partis*, dakle trećinski zakupnik.

Mjesto i uloga žene

Jedino mjesto u mitraizmu gdje dolazi do razdvajanja ono je povezano s nazočnošću žene. Uvriježeno je i dobro utemeljeno mišljenje da su žene isključene iz mitraičke kultne prakse: jedino su muškarci pripušteni tijekom inicijacije, jedino se oni na spomenicima izjašnjavaju kao poklonici Mithre. Budući da o tome pitanju ipak ne postoji potpuna suglasnost i da neke indicije, iako ne niječu ovu temeljnu prosudbu, ipak unose određene sumnje, kultnu praksu mitraizma valja pobliže promotriti s aspekta ženske nazočnosti (ili nenazočnosti).

Uglavnom se svi veliki autoriteti u znanosti o mitraizmu, uz tek pokoju nijansu, slažu da ženama nema mjesta u misterijima Mithre. Koncem 19. i početkom 20. stoljeća prvi je od njih, François Cumont, tvrdio da među stotinama sačuvanih natpisa nijedan ne spominje ni svećenicu, ni iniciranu žensku osobu, ni donatoricu.¹⁵ Sljedeći veliki stručnjak za mitraizam, Maarten J. Vermaseren (1960: 135), ostaje pri istome zaključku s blagom suzdržanošću: "Il s'en degage l'impression bien nette que le culte de Mithra s'adressait de préférence aux hommes. Le culte maintenait ainsi en vie l'ancienne conception du clan dont les secrets ne sont destinés qu'à certains oreilles masculines et où l'homme en tant que chef de ménage représente la famille." Naime u riječi *de préférence* očituje se lagana rezerviranost. Velik i kontroverzan stručnjak iz istoga razdoblja Leroy A. Campbell (1968: 18, 316) jasno govori o "exclusion of women from membership".

Radikalan stav o ženskoj isključenosti iz mitraičkih misterija bez ikakve suzdržanosti zastupa Richard Gordon (1980). Štoviše, on tvrdi da je mitraizam u svojoj biti neprijateljski nastrojen prema ženskome načelu: "hostile to the female principle". Pozivajući se na sv. Jeronima nabraja imena sedam stupnjeva mitraičke inicijacije koji su isključivo muški, u muškome su rodu i po prirodi su muški: Miles, Heliodromus, Perses (ibid., 44). Ti stupnjevi svjesno isključuju i poništavaju žensko načelo. Posebno se to odnosi na stupanj gavrana, *Corax*, koji je prema raznim antičkim autorima što ih citira Gordon već u starome svijetu shvaćen ne samo kao posve muška životinja (kompleks usta, vagina, kljun) nego i kao životinja neprijateljska za žene. Tajanstven i na razne načine tumačen stupanj *Nymphusa* koji bi se mogao najviše približiti ženskomu načelu Gordon tumači kao neku vrstu "martial androgyny" jer žensko načelo zapravo nije neovisno: "the female is not an independent principle, it is a part of the male" (ibid., 53). Gordonova je argumentacija temeljita iako je očito da se činjenice tumače isključivo u svjetlu predzadane teze.

Gordonov radikalizam u nijekanju ženske nazočnosti u mitraizmu učvrstit će opće-prihvaćeni stav, ali ne će otkloniti potrebu da se dopuste stanovite nijanse. Gerard Mussies (1982: 156–158) ostaje pri tome da su žene isključene iz misterija: "women, however were not admitted to the mysteries of Persian god", ali dopušta da bi mogle biti donatorice: "... could make donations to the community of which their husbands or sons were members". I Robert Turcan ostaje pri suzdržanijoj tvrdnji: "Les femmes ne semblent pas avoir été admises à participer aux liturgies..." (Turcan 1993: 90; istaknuo P. S.).

Sve u svemu od početka mitraističkih studija postoji malobrojna, ali ne posve zanemariva oporba: skupina onih koji vjeruju u nazočnost žene u mitraizmu. Prvi od njih, F.

¹⁵ "Among the hundreds of inscriptions that have come down to us, not one mentions either a priestess, a woman initiate, or even a donatress." (Cumont 1903: 173).

Layard, još je u 19. stoljeću zastupao takav stav i polemizirao s Cumantom (Layard 1847: 196).

U radu objavljenome 1955. J. Fergusson ponešto odstupa od ortodoksnih shvaćanja i drži primjerice da je u mitraičkim zajednicama mogao postojati i ženski stupanj lavica. Na takav je stav odmah polemički odgovorio J. M. C. Toynbee (1956). Naposljetku se 2000. pojavio rad Jonathana Davida koji predstavlja dosad najradikalniji pokušaj da se ospori isključenost žena iz mitraičkih misterija i izravnu polemiku sa svim prethodnim uvriježenim shvaćanjima koja autor naziva ortodoksnima. Uz argumente o kojima će biti riječi David se prije svega poziva na činjenicu da se u antičkim tekstovima ne govori o isključenosti žena: “This is not ancient text wich states that women were excluded from mysteries of Mithras” (David 2000: 129).

Valja se osvrnuti na čimbenike na koje se David poziva u svojim osporavanjima. Svi su oni dobro poznati, pitanje je samo kako ih treba tumačiti. Riječ je ponajprije o dvama često navodenim i razmatranim antičkim izvorima. Prvi je od njih neoplatonist Porfirije (*De abstinentia* 4,16) koji govori kako mitraisti dodjeljuju životinjska imena, pa one sudionike koji su inicirani u obrede nazivaju lavovima, žene lavicama, a nazočne gavranima. Tekst je oštećen, dvojben, a čitanja su različita. Bilo je i pokušaja da se riječ koja se odnosi na žene u obredu čita kao ‘hijena’. To je posve neutemeljeno jer u mitraičkoj ikonografiji nema nijednoga lika hijene. Drugo je vrelo Tertulijan koji u djelu *De praescriptione hereticorum* (40) kao Mithrine poklonike spominje muškarce koji se suzdržavaju od spolnoga čina i *virgines*, dakle djevice.

Najzanimljiviji je arheološki izvor dvostruka grobnica iz Oea, današnjeg Guigariche blizu Tripolija u Libiji. U ta dva groba iz kasnoga III. stoljeća s natpisima *Qui leo iacet* i *qui lea iacet* pokopani su supružnici Aurelius Magnus i Aurelija Arisuth. Uz sarkofag oslikani su lav i lavica (CIMRM I: 113–115). David tvrdi da su i ostale slikarije povezane s mitraičkom ikonografijom iako to nije posve razvidno.¹⁶ Činjenica je, naprotiv, da na tome području nije pronađen mitrej ni bilo kakav drugi trag mitraičkoga kulta. Ta bi dva natpisa dakle ukazivala na nazočnost bračnoga para u četvrtome inicijacijskom stupnju: *leo*, lav, i to ne sâm suprug, nego i njegova žena koja pripada istomu stupnju kao *lea*, lavica.

U prilog svomu revizionističkom stavu David navodi još tri epigrafička spomenika i tri kipa ženskih osoba koji su pronađeni u mitrejima ili u vezi s njima. Prvi je natpis iz II. stoljeća iz mitreja u Ostiji koji *mater* Iunia Zosima posvećuje kolegiju dendrofora (CIMRM I: 284).¹⁷ Recimo odmah da kolegij dendrofora okuplja ponajprije poklonike kulta Kybele i zatim izidinskoga kulta, a nije u izravnoj vezi s mitraičkim misterijima. Teško je pronaći razloge zašto je Iunia Zosima bila *mater*, dakle homolog pateru neke mitraičke zajednice. Drugi je natpis iz Mediolanuma, a posvećuje ga žena Varia Q. F. Severa (CIMRM I: 705). Nije posve jasno komu je zavjet posvećen; D. M. na čelu natpisa može biti i uobičajeni *Diis Manibus*. Tek se na trećemu natpisu, onome iz Emone, žena posvetiteljica imenom Blastia

¹⁶ “This painted tomb of a wealthy couple is covered with Mithraic iconography, bearing similarities with Mithraic sites elsewhere, and also depicting a lioness.” (David 2000: 125).

¹⁷ Valja pripomenuti da se već dvojilo oko pripadnosti ovoga spomenika Mithrinu kultu. Naime natpis pripada skupini zavjetnih kipića iz škole dendrofora, a mitrej kojemu se priključuju nalazio se uz svetište Kybele iako je, po svemu sudeći, nastao tek nešto kasnije. Squarciapino (1962: 50–51) ističe: “I numeri 283-286 [misli se na CIMRM – op. P. S.] sono dediche di statuette nella schola dei dendrofori di cui se è detto e non mi sembra abbiano attinenza con culto mitriaco.”

dovodi u izravnu vezu s Mithrom. Napis naime glasi: *D (eo) i (nVicto) Mithrae / Silvano Augusto / sac(rum) Blastia / e...e...* (CIMRM II: 1463; Selem 1980: 77, no. 1). Uz Mithru se, i to punim nazivom, spominje i Silvanus, ilirsko božanstvo koje u specifičnim uvjetima Dalmacije i Panonije dolazi u vezu s Mithrom (Selem 2005a). Riječ je dakle o posebnoj vjerskoj sprezi koja nema samo lokalni nego i teološki razlog, što se potvrđuje vezom Mithre i Silvana, utvrđenom u Ostiji.¹⁸

Tri su likovna spomenika: mala mramorna ženska bista nađena uz mitrej Santa Prisca u Rimu (Vermaseren & van Essen 1965: 150, t. LV), kamena skupina što prikazuje majku i dijete iz mitreja u Dieburgu u Germaniji (Behn 1928: 35, no. 14, fig. 39) i nedovršen ženski kip u mitreju u Carrawburghu na području Hadrijanova zida u Britaniji (Richmond & Gillam 1951: 30, t. 10A).

Jesu li čimbenici koje David navodi i koji upućuju na žensku nazočnost u mitraizmu dostatni da pobiju uvriježeno mišljenje o njihovoj isključenosti? Mislim da ga ne mogu pobiti, nego tek neznatno dopuniti. Vidjelo se da osim naziva 'lav' i 'lavica' supružnici iz Oaeje nemaju drugih, izričito referencijalnih veza s mitraizmom. Tako je Turcan (1993: 90) ustvrdio sljedeće: "Rien ne prouve que la 'Lionne' (Lea) d'Oea ait été l'épouse d'un Lion mitraïque". Ipak, ne treba posve isključiti pretpostavku da bi se moglo raditi o nekoj perifernoj mitraičkoj sekti na afričkome tlu, a u prilog tomu ide činjenica da je i Tertulijan, koji spominje one mitraičke *virgines*, bio Afrikanac (David 2000: 127).

Epigrafski tekstovi donose tek jednu izričitu žensku posvetu Mithri; riječ je o ljubljanskome natpisu, ali i u tome se slučaju radi o specifično lokalnoj situaciji. Naposljetku, tri ženska kipa u mitrejima ili uz mitreje mogu svjedočiti o koječemu: moguće je da su žene preko svojih supruga mitraista mogle posvetiti neki kip; moguće je čak da sam mitraist, muškarac, obavlja neki zavjet u vezi s obitelji – za ženu ili za dijete, što bi potvrđivala skupina s majkom i djetetom. Sve to nipošto ne znači da su i ti članovi obitelji mogli sudjelovati u misterijima.¹⁹

Nema razloga da se posve otkloni Davidova teza kako i u mitraizmu postoje "different branches with different practices over time" (David 2000: 140). Ako je u nekoj od tih grana na trenutak došlo do odstupanja od neporeciva pravila da je mitraizam muški kult, to ne može izmijeniti opću sliku. U najmanju ruku može se osporiti Gordonova teza da je mitraizam u svojoj srži neprijateljski prema ženskomu načelu.

ENCORE A PROPOS DE LA VOCATION COMMUNAUTAIRE DANS LA RELIGION MITHRIAQUE

Resumé

Dans l'article « Facteurs d'intégration dans la religion mithriaque » (Selem 2005), j'ai souligné quelques thèses qui confirment que l'intégration est comprise à la fois dans la doctrine et dans la pratique culturelle du mithriacisme, à une exception près. Il s'agit du rôle et de la position de la femme. Le mithriacisme a été le garant de la fraternité dans l'ensemble

¹⁸ Veze Mithre i Silvana vidljive su i u Ostiji: u mitreju Aldobrandini nalazi se reljef Silvana, a u mitreju Del Palazzo Imperiale lijepi mozaik s prikazom istoga božanstva (Squarciapino 1962: 42–45).

¹⁹ "Les femmes aussi pouvaient et se consacrer de cette façon au dieu, mais ne pouvaient néanmoins être admises aux mystères proprement dits." (Vermaseren 1960: 135).

de l'Empire romain, au cours des trois siècles ap. J.C., en particulier pendant le deuxième et le troisième siècle. Entre eux, les croyants sont fratres, frères.

Ainsi, en partant des notions posées dans le travail mentionné, je me suis proposé d'analyser certains d'entre eux et de voir tout particulièrement de quelle façon les fondements de la fraternité et du sens communautaire mithriaques sont présents dans les monuments de l'espace pannonien-dalmate, à travers leur épigraphie et leur iconographie.

L'une des deux figures les plus manifestes de la communauté mithriaque est la scène de la poignée de main. Le motif iconographique de la poignée de main est inconnu dans l'iconographie des autres croyances orientales. Il est lié dans le mithriacisme aux personnages de Mithra et Sol, ou à Pater et Heliodromus, ou encore à Pater et un myste anonyme.

En tant que scène centrale, le motif est présent sur le front de l'autel des sacrifices du IIIe mithraeum de Ptuj. Au centre de la composition, l'autel est tourné vers le spectateur. Côté droit, on aperçoit Mithra ou Pater portant un bonnet phrygien ; à gauche, Sol ou Heliodromus portant une couronne surplombée de six rayons de soleil. L'un et l'autre se tendent la main. Je dirais qu'il s'agit de la pose d'une main dans l'autre plutôt que d'une poignée de main, étant donné que Mithra/Pater tient dans la même main un poignard sur lequel se trouve sans doute un morceau de viande, que saisit un corbeau en vol. En tout cas, on aperçoit le lien cérémonial (main dans la main) en tant qu'acte rituel (présence de l'autel), et aussi en relation avec le repas vers lequel renvoie la viande sur le poignard de Mithra/Pater.

Sur le plan de la structure, la scène représentée sur la plaque en pierre de Rome est proche de celle de Ptuj. Elle a été consacrée par un pater de la communauté. L'inscription dit C.P./Primus Pater fecit. Sous la scène centrale de la tauroctonie se trouvent, à droite, deux personnages entre lesquels est placé l'autel. Le personnage masculin de droite, dénué d'attributs iconographiques particuliers, tend la main droite vers la personne se trouvant à gauche qui, d'après le bonnet et les habits perses, est Mithra/Pater. Ce dernier place sa main droite sur la main qui lui est tendue. On retrouve ici l'intégralité de la scène du rituel de l'onction du miel: le personnage de gauche est donc le pater qui recouvre de miel béni la main du myste.

Les scènes de poignées de main sont présentes également dans les images secondaires des reliefs composés mithriaques du Rhin-Danube. Dans le fragment de Virunum, à droite de la tauroctonie, dans le relief d'Eisackel près d'Innsbruck et dans le relief d'Osterburken.

Ces exemples suffisent à démontrer l'importance de la scène de la poignée de main dans le mithriacisme: la sainte union de Mithra et de Sol, est illustrée au niveau du rituel, de même que l'acte de fraternité des grades les plus élevés de l'initiation mithriaque, Pater et Heliodromus, relie les croyants.

Le repas est la plus importante représentation de la communauté mithriaque. L'image du repas apparaît sous deux formes : dans la première mangent deux personnes, que certains appellent Mithra et Sol, d'autres Pater et Heliodromus, tandis que la deuxième, très rare, représente un repas collectif, la thrabeza, où l'on retrouve des personnes représentant les différents degrés d'initiation.

La scène du repas de Mithra et de Sol est souvent présente dans les reliefs composés de la région du Rhin, de la Save et du Danube. Le repas a lieu sur le corps du taureau, comme sur le relief de Heddernheim. Ou les deux personnages sont assis sur le corps du taureau, comme sur le relief de Lopodunum, ou encore la thrabeza est recouverte de la peau du tau-

reau sacrifié, comme sur le relief d'Osterbruken. Sur le relief de Dieburg, Mithra et Sol se regardent, chacun levant sa corne à boire en signe de toast.

En guise de table servant au repas, le long du corps du taureau ou sur la table recouverte par la peau du taureau, on observe une petite table à trois jambes, la menza tripes.

La position des deux personnages est pleinement conforme au concept romain de repas. Dans les meilleurs reliefs, les personnages sont souvent en position mi-allongée. On remarque sur le relief de Lopodunum l'attitude particulièrement relâchée du Sol.

Très souvent, si la composition générale de la plaque en relief le permet, la scène est située sous l'arc, c'est-à-dire sous le signe de la grotte. Son caractère sacramental est ainsi accentué.

On retrouve la représentation du repas sacré mithriaque complet sur le revers du relief à double face de Konjic. Il existe aussi des fragments de la scène sur l'endos d'images cultuelles, qui peuvent être interprétés comme un repas mithriaque dépassant la figure emblématique du repas des deux personnages, Mithra et Sol. Cela est peut-être le cas du fragment du relief de Rome (Castrum Praetoria), où l'on voit une personne allongée sur une chaise longue et tenant dans sa main droite une corne à boire. La chaise longue est recouverte de peau de taureau et la tête du taureau est en suspension sur le côté droit. Devant se trouve une petite table sur laquelle est placée du pain. Un chien est sous la table. Côté droit, on aperçoit un myste du premier grade, un corax coiffé d'un masque de corbeau et tenant un verre, tandis que derrière lui se trouve le personnage de Cautopates.

Cela n'est donc qu'un fragment de la scène du repas, qui est représentée intégralement dans le relief de Konjic. Au centre, derrière la thrapeza recouverte de peau du taureau, dont la tête est suspendue côté droit, se trouve le Pater à la main droite levée, comme s'il saluait ou bénissait. À sa droite est assis Heliodromus tenant dans sa main gauche un verre qu'il pose sur la table. Devant la thrapeza se trouve la dite table à trois jambes avec quatre pains. À l'extrémité gauche de la scène figure un personnage coiffé d'un masque de corbeau, le corax ; devant lui est le Perses. Un lion est présent sur le côté gauche. À droite de la table se trouve un personnage masqué, possiblement Nymphus ou encore Miles, tandis qu'à l'extrême droite est représenté un personnage portant un grand masque de lion. Il ne fait aucun doute que la face arrière du relief de Konjic représente l'image la plus complète du repas sacramental auquel participent tous les grades des initiés.

Le relief à double face de Konjic représentant la scène du repas sur l'endos n'est pas l'unique relief de ce type en Dalmatie romaine. Le relief de Banjevac montre lui aussi sur sa face arrière la scène du repas, bien qu'il soit malheureusement très fragmentaire.

Parmi les nouvelles contributions au dossier d'icônes mithriaques à double face dans nos contrées, on peut citer le relief découvert récemment à Prološac près d'Imotski. Le relief est en très bon état. Il s'agit d'un exemple d'art rustique comportant des signes manifestes de naïveté. Sur le revers se trouve une scène standard de tauroctonie, placée dans une grotte marquée par un arc au motif végétal. L'inscription dédiée INVIC<MITHR commence dans la partie inférieure de la plaque et se poursuit dans la bande au-dessous de la scène.

Pour notre étude, le revers est incontestablement la partie la plus importante. On y retrouve aussi une scène marquée d'un arc au motif végétal, sous lequel se trouvent, au centre, trois arbres et une scène de chasse.

Sous l'arc végétal se trouve la scène du repas. À table, recouverte de peau de taureau, dont la tête est visible à droite et la queue à gauche, sont assis, à gauche, Sol/Heliodromus;

à droite, Mithra/Pater. Les personnages latéraux, équivalents au dadophore, sont montrés de face et assurent le service du repas: celui à gauche des personnages centraux sert la viande et celui de droite tient une cruche contenant la boisson dans sa main haut levée. Devant la klina centrale se situe la menza tripes, près de laquelle on voit un lion. Sous la table à trois jambes se trouve le corps entortillé d'un serpent qui lève la tête vers le cratère situé côté droit. Sur le bord du cratère, on observe un corbeau qui plonge son bec dans le liquide.

Le trait fondamental de cette scène de repas est le fait que tous les personnages présents soient des participants actifs. De plus, on peut apercevoir la présence des fidèles de tous les grades de l'initiation, ou bien leurs symboles: le corbeau, le premier grade, le serpent, qui marque le deuxième grade de Nymphus, le lion, qui indique la présence du quatrième grade. Sont présents aussi les sixième et septième grades, Heliodromus et Pater. Les deux serveurs pourraient représenter, sur le plan iconographique, les troisième et cinquième grades: Miles et Perses. La présence de tous les grades de l'initiation dans le repas est aussi une manifestation de la notion communautaire.

Après le relief de Konjic, celui de Prološac représente incontestablement l'une des scènes de repas mithriaques les plus importantes, et ce non seulement en Croatie.

L'un des traits fondamentaux du mithriacisme est son intégrisme social.

Le mithriacisme est la religion des groupes sociaux et professionnels. En tant que lieu-modèle, prenons Ptuj, Poetovio romaine, où se trouvent les bureaux centraux de la douane illyrienne: portorium Ilyrici, à côté d'autres services administratifs et financiers de l'état. Dans les premier et deuxième mithraeum dominant très largement les membres des groupes sociaux des douaniers; viennent ensuite les services comptables de la province, qui se trouvaient dans la même ville. Il s'agit de personnes non-libres au nom unique qui, sur les inscriptions, indiquent leur fonction et leur profession.

Bien que nominalement des esclaves ou des affranchis, ces personnes sont fières des fonctions qu'ils remplissent et les indiquent sur les inscriptions. Ainsi, leur communauté professionnelle, leur sentiment d'appartenance au groupe à travers le choix de religion et le rattachement à la communauté mithriaque se voient conférés un sens plus profond et complet.

La cohésion des membres d'une couche socioprofessionnelle, dans le cadre la communauté religieuse, n'implique nullement l'exclusion des autres. Parmi les personnes dont les dédicaces figurent dans le mithraeum de Ptuj, on ne retrouve qu'un seul personnage portant les tria nomina. Celui-ci n'est pas d'origine orientale, comme la plupart des autres membres du groupe religieux, mais d'origine delmate. Il s'agit de Caius Caecina Calpurnius.

L'échelle sociale qui se met ainsi en place dans le cadre de la communauté religieuse serait fortement consolidée si l'on pouvait y inclure avec certitude un fonctionnaire militaire de haut rang du nom de M. Valerius Maximinus. Il a apporté le culte de Mithra dans l'ensemble de l'Empire, d'Apulum en Dacie à Lambese en Numidie, d'abord en tant que légat de la leg XII Gemina, puis de la leg II Augusta. Sa naissance et sa jeunesse à Poetovo ne font aucun doute. Vermaseren croit, avec raison, que c'est dans sa ville natale, important centre mithriaque, qu'il s'est initié à la foi.

Un phénomène analogue à celui des douaniers du premier mithraeum se produit dans le troisième mithraeum de Ptuj, avec différents groupes sociaux et professionnels. Le milieu du IIIe siècle, auquel remonte le IIIe mithraeum, voit l'arrivée des légions retirées de Dacie :

leg. V Macedonia et leg. XIII Gemina. Les inscriptions dédiées ne sont pas érigées par des individus, des soldats, mais par des collèges militaires issus de groupes particuliers. Le seul à être inscrit en tant qu'individu est le commandant de la légion, Flavius Aper, vir egregius, praepositus. Les autres inscriptions se réfèrent à des collèges ou à des fraternités militaires : tesserarii, custodes armorum, canalicarii, actarii, codicarii, librarii, officiales.

Dans l'inventaire de Ptuj, nous avons un membre de l'ordre romain le plus élevé. Il s'agit d'Aurelius Iustinianus, vir perfectissimus, dux labefactatum, qui, entre la fin du IIIe siècle et le début du IVe siècle, a refait le IVe mithraeum. Au début du IVe siècle, il est membre d'un rang élevé, celui des chevaliers, en qualité de mécène et de donateur de la communauté.

Le mithraïsme intègre donc toute la verticale de l'échelle sociale. Dans ses communautés, tous sont frères, fratres, quelque que soit la position matérielle ou sociale.

En mettant l'accent sur le caractère divin et sur la valeur de l'accord – poignée de main, repas collectif –, le mithriacisme se manifeste comme une religion de loyauté. L'attachement au contrat, à l'ordre établi et la stricte hiérarchie se diffuse aussi sur l'organisation sociale et étatique. Nous avons vu que des groupes essentiels à l'efficacité de l'Empire appartiennent au mithriacisme: les fonctionnaires des douanes, des impôts, de la comptabilité et du cadastre, sans oublier les soldats et les légions entières. Ce sont sur ces deux couches que reposait l'efficacité de l'État et sa protection.

Deux monuments du Ier mithraeum de Ptuj sont dédiés in memoriam à Hyacinthus. Cumont, et après lui Abramić, soutiennent que Hyacinthe est fondateur de la communauté mithriaque de Ptuj, celui qui a introduit le culte parmi les fonctionnaires du portorium. Quoi qu'il en soit, ce monument constitue un acte de loyauté envers le fondateur de la communauté ou du sanctuaire, dont le souvenir devient partie intégrante de la préservation de l'identité.

Sur les inscriptions du premier mithraeum se trouvent aussi les noms de deux fonctionnaires du vectigal illyrien: C. Antonius Rufus et Q. Sabinius Veranus, qui, au milieu du IIe siècle, à côté de T. Iulius Saturninus, étaient à la tête des services douaniers. Les dédicaces font mention, dans les inscriptions, des deux conductores, mais il n'est nulle part confirmé formellement qu'ils étaient adeptes du culte de Mithra.

Dans tous ces exemples, ils apparaissent en fonction de leur ordre, c'est-à-dire d'après leur position hiérarchique. Il me semble que leur mention régulière dans les inscriptions votives soit un témoignage manifeste de loyauté.

Les monuments du IIIe mithraeum de Ptuj sont un excellent exemple de la notion de loyauté à travers l'ensemble de la verticale de l'échelle sociale. Ceux-ci sont dédiés aux membres ci-haut mentionnés de deux légions retirées de Dacie : leg. V Macedonia et leg. XIII Gemina.

Le règne de Gallien permet de dater les monuments entre 262 et 268. Gallien est mentionné aussi dans toutes les autres inscriptions de ce groupe : les légions sont Gallienarum, c'est-à-dire de Gallien. La structure de la loyauté est précise et reconnaissable. Elle repose sur la communauté des deux légions, s'articule à travers certaines fraternités et collèges, s'élève au niveau de l'officier, en passant par le nom du chef de légion Flavius Aper, et s'étend jusqu'au point le plus élevé sur lequel se concentre la loyauté, c'est-à-dire la personne de l'Empereur, Gallien dans le cas présent.

L'unique aspect du mithraïsme qui, semble-t-il, soit facteur de ségrégation est la question de la présence de la femme. L'idée selon laquelle les femmes sont exclues de la pratique du culte de Mithra est bien ancrée et établie. Tous les spécialistes faisant autorité dans l'étude du mithriacisme sont unanimes, à quelques nuances près, pour affirmer que les femmes n'ont pas de place dans les mystères de Mithra. Richard Gordon est de ceux qui défendent cette thèse sans la moindre nuance. Il estime que le mithraïsme est dans ses fondements hostile au principe féminin : « hostile to the female principle ». En se référant à Saint Jérôme, il rappelle que les sept grades de l'initiation mithriaque sont exclusivement masculins. Ces grades excluent consciemment et détruisent le principe féminin. Cela se refléterait tout particulièrement dans le grade du corbeau, Corax, qui, selon plusieurs auteurs antiques que cite Gordon, était dès l'époque ancienne considéré comme un animal non seulement strictement masculin mais hostile au principe féminin.

Le radicalisme de Gordon dans la négation de la présence des femmes dans le mithriacisme a renforcé une position admise de tous, mais n'écarte pas la nécessité d'introduire certaines nuances. Gerard Mussies (1982) estime que les femmes sont exclues du mystère, mais n'écarte pas la possibilité qu'elles aient pu devenir donatrices. Robert Turcan (1993) est lui aussi nuancé dans ses affirmations : « Les femmes ne semblent pas avoir été admises à participer aux liturgies ».

Dans tous les cas, il existe, depuis le début des études sur le mithriacisme, un camp, petit mais non-négligeable, qui croit en la présence des femmes dans le mithriacisme.

J. Fergusson s'écarte quelque peu des thèses généralement admises en soulignant l'existence possible d'un grade féminin, la lionne. Enfin, en 2000 est publié le travail de Jonathan David. A ce jour, il constitue la tentative la plus radicale visant à contrer l'idée de l'exclusion des femmes du mystère mithriaque et ouvre une polémique directe par rapport à l'ensemble des idées admises, que David qualifie d'orthodoxes. Avant tout, David rappelle qu'aucun texte antique ne mentionne l'exclusion des femmes.

A cet effet, deux sources antiques sont le plus souvent citées et étudiées. Tout d'abord, le néoplatonicien Porphyre, qui indique comment les mithraïstes donnent des noms d'animaux : les adeptes qui sont initiés dans les rituels sont appelés lions, les femmes sont désignées sous le nom de lionnes et les personnes présentes sont des corbeaux. L'autre source est Tertullien, qui, dans *De praescriptione hereticorum*, 40, mentionne comme disciples de Mithra les hommes pratiquant l'abstinence sexuelle et les virgines, les vierges.

La source archéologique la plus intéressante est le sarcophage double d'Oea, aujourd'hui Guigariche, près de Tripoli en Libye. Dans ses deux sarcophages de la fin du IIIe siècle sont enterrés les époux Aurelius Magnus et Aurelija Arisuth, avec pour inscription *Qui leo iacet et qui lea iacet*. David soutient que les peintures présentes sur le site sont aussi reliées à l'iconographie mithriaque, bien que cela ne soit pas tout à fait manifeste.

David cite encore trois autres monuments épigraphiques et trois statues représentant des femmes, retrouvées dans les mithraea ou en relation avec ces derniers. Il s'agit de l'inscription du mithraeum d'Ostie du IIe siècle, où la mater Iunia Zosima dédie au collègue des dendrophores. Disons d'emblée que le collègue des dendrophores rassemble avant tout des adeptes du culte de Kybele et ceux du culte d'Isis, et qu'il n'est pas directement relié aux mystères mithriaques. Il est difficile d'expliquer pourquoi Iunia Zosima était mater et donc homologue du pater d'une communauté mithriaque. L'autre inscription provient de Mediolanum, dont le dédicateur est une femme, *Varia Q. F. Severa*. Il n'est pas tout à fait

clair à qui est dédié le vœu. Le D.M. en tête d'inscription peut simplement signifier Diis Manibus. Seule la troisième inscription, celle d'Emona met véritablement en relation directe une femme, dédicatrice du nom de Blastia, avec Mithra. En effet, l'inscription se lit D(eo) i(nvicto) Mithrae / Silvano Augusto / sac(rum) Blastia. A côté de Mithra est mentionné de son plein nom Silvanus, divinité illyrienne aussi qui, dans des conditions spécifiques de la Dalmatie et de la Pannonie, est en relation avec Mithra. Il s'agit donc d'une pratique religieuse spécifique qui repose sur une raison non seulement locale mais aussi théologique, ce que confirme le lien entre Mithra et Silvan établi à Ostie.

Les trois monuments figurés sont : le petit buste féminin en marbre trouvé dans le mithreum de Sainte-Prisque à Rome, le groupe en pierre qui représente la mère et l'enfant au mithraeum de Dieburg en Germanie et la statue féminine non-achevée à Carrawburgh, dans la région du mur d'Hadrien en Bretagne.

Les arguments proposés par David indiquant une présence féminine dans le mithriacisme suffisent-ils à ébranler l'opinion établie? Je pense que non. Ils ne peuvent que la compléter de manière peu significative. On a vu que les époux d'Oea, mise à part les noms de lion et de lionne, n'ont pas d'autres liens faisant spécifiquement référence au mithriacisme. Cependant, il ne faut pas écarter la possibilité qu'il s'agisse d'une secte mithriaque périphérique en sol africain. Possibilité alimentée par le fait que Tertullien, qui mentionne les vierges mithriaques, soit africain.

Les textes épigraphiques n'apportent qu'une seule dédicace féminine à Mithra, l'inscription de Ljubljana, mais il s'agit là d'une situation locale spécifique. Enfin, les trois statues féminines dans les mithraea ou à proximité peuvent témoigner de toute autre chose.

Il n'y a pas de raison de rejeter complètement la thèse de David à l'effet qu'il existe aussi dans le mithriacisme « different branches with different practices over time ». Si, dans l'une des ces branches, il y a eu, à un moment, dérogation à la règle irrévocable à l'effet que le mithriacisme soit un culte masculin, cela ne change en rien le cadre général. Mais nous pouvons au moins contester la thèse de Gordon selon laquelle le mithriacisme, dans sa quintessence, était hostile au principe féminin.

Kratice

CIMRM	M. J. Vermaseren: <i>Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriae</i> , Hague Comitibus, 1956–1960.
EPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales</i> , Leiden.

Literatura

Abramić 1925	M. Abramić: <i>Poetovio. Vodnik po muzeju in ostankih rimskega mesta</i> , Ptuj, 1925.
Abramić 1932	M. Abramić: "Opaske o nekim spomenicima starog Petovija", <i>Časopis za zgodovino in narodopisje</i> XXVIII/2–4, Maribor, 1932, 8–27.
Behn 1928	F. Behn: <i>Das Mithrasheiligtum zu Dieburg</i> , Berlin, 1928.

- Bugarski 1996–97 A. Bugarski: “Ikonografija i specifičnost reljefa Mitrinog kulta obrađeni s dvije strane”, *Diadora* 18–19, Zadar, 1996–97, 221–242.
- Cambell 1954–55 L. A. Campbell: “Typology of Mithraic Tauroctones”, *Berytus* XI/1, Copenhagen, 1954–55, 4–58.
- Cambell 1968 L. A. Campbell: *Mithraic iconography and ideology* (EPRO 11), Leiden, 1968.
- Cumont 1903 F. Cumont: *The Mysteries of Mithra*, London, 1903.
- David 2000 J. David: “The exclusion of women in the Mithraic mysteries: ancient or modern”, *Numen, International Review for the History of Religions* XLVII/2, Leiden, 2000, 121–141.
- Ferguson 1955 J. Ferguson: “More about Mithras”, *Hibbert Journal* 53, London, 1955, 319–326.
- Gabričević 1952 B. Gabričević: “Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 7, Sarajevo, 1952, 19–25.
- Gordon 1980 R. Gordon: “Reality, evocation and boundary in the Mysteries of Mithras”, *Journal of Mithraic Studies* 3, London, 1980, 42–63.
- Gudelj 2006 Lj. Gudelj: *Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila*, Split, 2006.
- Layard 1847 F. Layard: *Introduction à l'étude du culte public des mystères de Mithra en Orient et en Occident*, Paris, 1847.
- Layard 1867 F. Layard: *Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra en Orient et en Occident*, Paris, 1867.
- Leber 1955 P. Leber: *Q(uintus) Sabinius Veranus, Zolpächter in Poetovio, Carnintia II*, Klagenfurt, 1955.
- Medini 1975 J. Medini: “Mitraički reljef iz Banjevaca”, *Diadora* 8, Zadar, 1975, 39–83.
- Merkelbach 1982 R. Merkelbach: *Weihgrade un Seelenlehre der Mithrasmysterinene, (Rheinisch-Westfälischer Verlag, G 257)*, Leverkusen, 1982.
- Merkelbach 1984 R. Merkelbach: *Mithras*, Hain, 1984.
- Mócsy 1959 A. Mócsy: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkriegen*, Budapest, 1959.
- Mussies 1982 G. Mussies: “Cascelia’s Prayer”, u U. Bianchi & M. J. Vermaseren (ur.), *La soteriologia dei culti orientali nell’Impero romano*, Leiden, 1982, 148–163.
- Richmond & Gillam 1951 I. L. A. Richmond & J. P. Gillam: *The Temple of Mithras at Carrawburgh*, Newcastle upon Tyne, 1951.
- Selem 1980 P. Selem: *Les Religions orientales en Pannonie romaine – partie en Yougoslavie* (EPRO 85), Leiden, 1980.
- Selem 1997 P. Selem: *Izidin trag* (Biblioteka znanstvenih djela 96), Split, 1997.
- Selem 2005 P. Selem: “Integrativni čimbenici u mitraičkoj religiji”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37, Zagreb, 2005, 17–22.
- Selem 2005a P. Selem: “Quelques indices sur les relations entre les divinités autochtones et orientales en Dalmatie romaine”, u *Illyrica antiqua – ob honorem Duje Rendić Miočević*, Zagreb, 2005, 425–432.
- Squarciapino 1962 M. F. Squarciapino: *I culti orientali ad Ostia* (EPRO 3), Leiden, 1962.

- Toynbee 1956 J. M. C. Toynbee: "Still more about Mithras", *Hibbert Journal* 54, London, 1956, 107–114.
- Turcan 1993 R. Turcan: *Mithra et le mithriacisme*, Paris, 1993.
- Vermaseren 1960 M. J. Vermaseren: *Mithra, ce dieux mystérieux*, Bruxelles, 1960.
- Vermaseren & van Essen 1965 M. J. Vermaseren & C. C. van Essen: *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.
- Will 1970 E. Will: "Les fidèles de Mithra à Poetovio", u V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević i M. Suić (ur.), *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 1970, 633–638.
- Zotović 1973 Lj. Zotović: *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd, 1973.

